

Paulus in zijn Hellenistisch-Romeinse context

Drs. Martin Heikoop

Maandag 17 november 2014

Inleiding

Studie van de Hellenistisch-Romeinse context van het NT

Vanaf de jaren '60 van de vorige eeuw is er in de Westerse wereld een groeiende interesse in het Jodendom en in de Joodse oorsprong van het christendom. De Olterterperkring is hiervan een prachtig voorbeeld!

De laatste jaren is er daarnaast weer een toenemende aandacht voor de Hellenistisch-Romeinse achtergrond van het christendom. Vooral de Duitse theoloog Martin Hengel (1926-2009) heeft met zijn standaardwerk 'Judentum und Hellenismus' grote invloed gehad. Hij betoogde hierin dat zowel het Jodendom in Judea, als dat in de diaspora zozeer door het Hellenisme is beïnvloed, dat er tussen deze beide varianten van het Jodendom geen onderscheid meer kan worden gemaakt.

Twee voorbeelden van Bijbelgedeelten die opnieuw oplichten wanneer zij in hun Hellenistisch-Romeinse context worden gelezen:

- Paulus optreden in Athene wordt door Lukas in Hand. 17:14-34 beschreven aan de hand van het optreden van Socrates in Athene, zoals dat door Plato in zijn *Apologie van Socrates* 17-24, is beschreven: zowel Paulus als Socrates is elke dag op de markt te vinden om daar met voorbijgangers te discussiëren, beiden verkondigen een nieuwe leer over God/goden, beiden moeten zich daarvoor verantwoorden voor de raad. (Paulus moet zich verantwoorden voor de *raad* Areopagus, i.p.v. op de *heuvel* Areopagus).
- Paulus binnenkomst in Rome wordt in Hand. 28:13-16 beschreven als een keizerlijke intocht, zoals die bijvoorbeeld door Josephus (*De Joodse Oorlog* VII, 68-72) is beschreven: 1. Eerst is er de uittocht van inwoners. 2. Daarna is er de begroeting op afstand van de stad, waarbij geldt: hoe groter de afstand, des te groter het eerbetoon. 3. Deze begroeting wordt door verschillende groepen op verschillende plaatsen op weg naar de stad herhaald (bij Paulus vindt de eerste begroeting plaats in Forum Appii, 65 km. buiten de stad (!) en de tweede in Tres Taberna, 49 km. buiten de stad). 4. Tot slot is er de dankzegging voor de goede aankomst. In de stad waar de keizer regeert, wordt nu het evangelie keizerlijk onthaald. Impliciet is zo de boodschap: van nu aan zal niet meer de keizer, maar het evangelie van Jezus Christus over de aarde regeren.

Hellenisme

Onder Hellenisme wordt gewoonlijk verstaan: de expansie van Griekse taal en cultuur in het gebied dat door Alexander de Grote (356-323 v. Chr.) werd veroverd. Alexander en zijn opvolgers streefden ernaar om in hun rijken de Griekse en Oosterse cultuur te laten versmelten en daarmee een nieuwe, universele cultuur te scheppen. De Griekse taal, goden, filosofie, bouwstijlen, instellingen zoals gymnasia en theaters, drongen in heel dit gebied

door. Vooral door het gebruik van de Griekse taal en onderwijsmethoden raakte het Hellenistische gedachtegoed wijd verspreid.

Toen in de 2^e en 1^e eeuw v. Chr. het oostelijk Middellandse Zee gebied door Rome werd veroverd, gebeurde er iets merkwaardigs. De Romeinen legde niet hun cultuur op aan de overwonnen volken, maar waren zo onder de indruk van de Griekse en Hellenistische beschaving dat zij hier zelf steeds meer van overnamen. 'De overwonnen Grieken overwonnen hun overwinnaars', zoals Horatius zei. Zo werd de Grieks-Hellenistische cultuur ook in het Romeinse rijk dominant. Hoewel Latijn de taal van de Romeinse overheid was, bleef in het oostelijke deel van het rijk Grieks de belangrijkste voertaal.

De Grieks-Hellenistische cultuur drong zo ook door tot de Joden in Judea en in de diaspora. Duidelijke voorbeelden hiervan zijn het ontstaan van de Septuaginta (de Griekse vertaling van de Hebreeuwse Bijbel) en het gebruik van de Hellenistische retorica door Joodse schrijvers. De houding van Joden tegenover de Hellenistische cultuur varieerde. De bekende Joodse filosoof Philo van Alexandrië (25 v.-50 na Chr.) nam vele Grieks-Hellenistische denkbeelden over, terwijl de sekte van Qumran hier zoveel mogelijk afstand van nam. Tussen deze uitersten in bestonden allerlei gradaties van meer of minder overname van Grieks gedachtegoed en cultuur.

1. Paulus

Paulus: Jood of Griek?

Is Paulus vooral een Joodse theoloog, die vanuit Joodse begrippen en denkkaders dacht, of is hij meer een Hellenistisch theoloog, die vanuit Grieks-Hellenistische begrippen en denkkaders dacht? Zijn farizeïsche opleiding bij Gamaliël lijkt voor dat eerste te pleiten. Zijn uitstekende beheersing van de Griekse taal en retorica wijzen op het laatste. De hele kerkgeschiedenis door is over deze vraag gediscussieerd (Augustinus deed al onderzoek naar de Hellenistische retorische methoden van Paulus).

In het moderne onderzoek ontstond eind 19de eeuw een groot debat tussen E. Norden (1868-1941) en G. Heinrici (1844-1915). Heinrici las Paulus vooral als een Hellenistisch denker en wees op talloze parallellen tussen Paulus en klassieke auteurs. E. Norden kwam hiertegen in verweer en las Paulus als een uitsluitend Joods denker, die niets moest hebben van Grieks gedachtegoed. Deze discussie gaat tot op de dag van vandaag door. Een paar weken geleden (28-29 oktober 2014) vond er aan de RUG nog een groot debat plaats tussen de nieuw testamentici Tom Wright, die Paulus sterk vanuit het Joods denken benadert, en G.H. van Kooten, die Paulus veel meer vanuit het Hellenistische denken benadert.

De meeste uitleggers bewandelen vandaag een middenweg waarin ze zowel de Joodse als de Hellenistische achtergrond van Paulus trachten te verdisconteren. Het ontrafelen van Joods en Hellenistisch gedachtegoed bij Paulus is net zo moeilijk als het ontrafelen van enerzijds het christelijke, en anderzijds het verlichte, moderne gedachtegoed in ons eigen denken (individualisme, dualisme, e.d.).

Paulus: Jood en Griek!

Saul stamt uit de Hellenistisch-Joodse diaspora. Hij is geboren in Tarsis, de Hellenistische hoofdstad van de Romeinse provincie Cilicië. Zijn ouders hadden het burgerrecht van deze stad, waardoor ook Paulus bij zijn geboorte dit burgerrecht ontving (Hand. 9:11 e.a.). Naast

zijn Joodse naam Saul gaven zijn ouders hem ook de Griekse naam 'Paulus'. Dit wijst op besef van Grieks burgerschap in zijn familie. Dit besef zal zich ook hebben geuit door de jonge Paulus een goede, Griekse scholing te bieden.

Dat Paulus een Griekse scholing heeft gehad blijkt ook uit zijn brieven. Iedere brief van hem getuigt van zijn goede beheersing van de Griekse taal en van de Hellenistische retorica. Prachtig gebruik van retorische technieken vinden we bijvoorbeeld in Paulus' beschrijving van de liefde in 1 Korinthe 13 en in de levendige dialoogstijl in Romeinen 2 en 3. Uit zijn brieven merken we tevens dat Paulus de Joodse Bijbel las in de Septuagintavertaling. Wanneer Paulus uit de Tenach citeert, doet hij dat uit deze vertaling. (Citeren deed hij overigens doorgaans uit zijn hoofd. Het was in het onderwijs van die tijd gebruikelijk om veel teksten uit het hoofd te leren, mede vanwege de beperkte beschikbaarheid en hoge kosten van boekrollen, en vanwege de moeilijkheid om teksten op te zoeken wegens gebrek aan interpunctie en nummering). Dat Paulus een klassieke, Griekse opleiding heeft genoten blijkt tevens uit zijn kennis van klassieke schrijvers, waar hij zo nu en dan uit citeert.

Godsdienstig behoorde Paulus aanvankelijk echter tot de 'Farizeeën' (Fil. 3:5-6, Gal. 1:14, Hand. 22:3, 26:6): een stroming binnen het Jodendom die streefden naar het strikt handhaven van de Thora, in tegenstelling tot de 'Hellenisten', gehelleniseerde Joden uit de Diaspora, die daar vrijer mee omgingen (vgl. Hand. 6:1, 9:29). Paulus heeft de Thora en haar uitleg bestudeerd in de Thoraschool van Jeruzalem. De Thora werd daar in het Hebreeuws gelezen en bestudeerd en Paulus zal dus ook de Hebreeuwse taal hebben geleerd. Paulus heeft daar gestudeerd onder leiding van de befaamde rabbi Gamaliël (Hand. 22:3).

Voor zijn overgang tot het christelijk geloof ijverde Paulus als Farizeeër voor een strikte naleving van de Thora. Deze strijd werd gevoerd tegen Hellenistische tendensen om de Joodse wet minder strak toe te passen. Paulus bestreed de Joodse 'sekte' christenen, omdat zij heidenen in hun gemeenten toelieten en de Joodse wet niet naleefden. Paulus richtte zich daarbij niet in de eerste plaats op Joodse christenen in Judea die de Thora hoog hielden, maar vooral op de gehelleniseerde Joods christenen in de diaspora (Damascus) die daar veel vrijer mee om gingen (Hand. 9:2, 22:5, 26:12).

Bij zijn bekering op weg naar Damascus ging Paulus over van het *anti-Hellenistische* Farizeïsche Jodendom naar het *Hellenistische* christendom (of, meer in de lijn van Paulus' denken verwoord: naar het Hellenistische 'christelijke Jodendom'). Hij wist zich geroepen om het evangelie van Jezus Christus ook aan heidenen te verkondigen. Hij streefde ernaar om met Joden en heidenen samen één christelijke gemeente te vormen. Hij zocht daarbij een weg om christen te zijn binnen de Hellenistische-Romeinse cultuur. De vraag welke aspecten van de Hellenistische cultuur wel of niet acceptabel zijn voor christenen zou daarbij een grote rol gaan spelen (het eten van offervlees, het bijwonen van openbare feesten, in geestvervoering raken, e.d.)

2. De brief aan de Romeinen

De gemeente van Rome

De christelijke gemeente van Rome bestond uit een aantal losse huisgemeenten (vgl. Rom. 16:5, 10, 14, 15), mogelijk van onderling verschillend karakter (vgl. Hand. 6:9, 18:25, 19:2). Zoals door Alex van Heusden op de vorige lezing is uiteengezet, bestond deze gemeente uit christenen van Joodse en heidense afkomst.

De eerste christenen in Rome hadden een Joodse achtergrond. In 49 verdreef keizer Claudius echter de Joden uit Rome, vanwege tumulten rond een zekere Chrestos (Christus) (Suetonius, *Keizers van Rome*, Claudius, 51, 25, Hand. 18:1-2). Dit trof ook Aquila en Priscila. Nu bleven alleen de christenen van niet-Joodse afkomst over. Voortaan zou de gemeente van Rome dan ook vooral bestaan uit christenen met een heidense achtergrond. Van de lange lijst van christenen die Paulus in hoofdstuk 16 groet heeft de meerderheid geen Joodse naam.

Proselieten en godvrezenden

Deze christenen uit de heidenen waren vooral afkomstig uit de kring van aanhangers van de Joodse godsdienst. Dit waren mensen die geen Joodse afkomst hadden, maar wel hadden gehoord van de God van Israël en Hem wilden dienen. Bij deze aanhangers van de Joodse godsdienst kunnen we onderscheid maken tussen proselieten en godvrezenden.

Proselieten' (toe-treders) waren niet-Joden die tot het Jodendom waren overgegaan (vgl. Mat. 23:15, Hand. 2:10, 6:5, 13:43). Zij werden net als de Joden besneden en leefden volgens alle Joodse gebruiken: zij hielden de sabbat, aten koosjer, bezochten de synagoge en trachtten te leven volgens de Joodse wetten. Een veel grotere groep wilde wel de God van Israël dienen, maar zonder zich te laten besnijden en helemaal tot het Jodendom over te gaan. Zij worden 'godvrezenden' of 'vereerder (van God)' genoemd (vgl. Hand. 10:2, 13:16v, 16:14, 18:7). Deze godvrezenden vormden in Rome een omvangrijke groep. Onder alle rangen en standen van de samenleving kwam zij voor. Josephus noemt verschillende aanzienlijke personen in Rome die godvrezend waren, waaronder Poppeae Sabina, de tweede vrouw van keizer Nero (Josephus, *De Oude Geschiedenis van de Joden*, XX, 8, 11).

Ook godvrezenden bezochten op de sabbat de synagoge om daar te luisteren naar de lezing en de uitleg van de Joodse heilige Schrift (vgl. Hand. 13:14v, 14:1, 17:17, 18:4). Toen in de synagogen in Rome het evangelie van Jezus Christus verkondigd werd, kwamen juist velen van deze godvrezenden tot geloof in Hem en werden christen. Wanneer Paulus de christenen in Rome aanspreekt (die dus overwegend van niet-Joodse afkomst zijn) kan hij bij hen kennis van de Joodse heilige Schrift veronderstellen, omdat zij als voormalig godvrezenden hier al mee bekend waren (bijv. Rom. 7:1-26 over de Thora).

Spanningen tussen Joodse en niet-Joodse christenen

Na de dood van Claudius in 54 keerden veel Joden weer naar Rome terug. Onder hen bevonden zich ook Aquila en Priscilla (Rom. 16:3). Tussen de teruggekeerde christenen van Joodse afkomst en de grote meerderheid van christenen van heidense afkomst, ontstonden nu spanningen. De christenen van heidense afkomst hadden inmiddels een eigen identiteit ontwikkeld. Zij zagen Abraham als hun voorvader (Rom. 4:1, 12), waren bekend met de wet (Rom. 7:1v), maar voelden zich niet geroepen om zich te laten besnijden (Rom. 2:25). Deze gevestigde heidense christenen van niet-Joodse afkomst konden zich superieur gaan voelen tegenover de recent teruggekeerde, en daardoor vaak nog kwetsbare, Joodse christenen.

Hoe kunnen deze twee groepen in één gemeente samenleven? Paulus spreekt beide groepen aan, christenen uit de heidenen (Rom. 1:5-6, 13; 11:13, 15:7-12, 15-16) en christenen uit de Joden (Rom. 14:4-6, 13-23). Hij waarschuwt christenen uit de heidenen ervoor dat zij zich niet superieur moeten voelen boven de Joodse christenen (Rom. 11:17-21). Hij wijst erop dat er voor beiden maar één weg tot zaligheid is: rechtvaardiging door het geloof in Jezus Christus. Ook gaat hij in op wat de blijvend bijzondere plaats van het volk Israël in deze nieuwe situatie inhoudt (Rom. 9-11).

Met deze prediking komt Paulus in een kwetsbare situatie. Hij bevindt zich tussen het Jodendom en het Hellenistische heidendom in. Tegenstanders beschuldigen hem er van dat hij de Thora afschaft en de werkelijkheid van de zonde ontkent. Paulus zou veel te veel meegaan met de Hellenistisch-Romeinse cultuur. Door Paulus' prediking zouden heidense christenen weer terugvallen in het heidendom. Paulus gaat in de Romeinenbrief uitgebreid op deze kritiek in.

Opbouw van de brief

Vanuit deze achtergrond wordt de inhoud en de opbouw van de Romeinenbrief inzichtelijk. Na de aanhef en enkele persoonlijke mededelingen stelt Paulus dat het evangelie voor zowel Joden als heidenen behoud brengt: door het evangelie van Jezus Christus schenkt God rechtvaardiging aan ieder die gelooft (Rom. 1:16-17). Vervolgens geeft Paulus scherpe kritiek op zowel de Hellenistische godsdienst en cultuur (Rom. 1:18-32), als op het niet-christelijke Jodendom (Rom. 2:1-29).

Daarna gaat hij uitgebreid in tegen de opvatting dat Paulus de wet en de zonde zou ontkennen (Rom. 3-8). Het christelijke evangelie brengt het 'ware Jodendom', een begrip dat hij eerder al in de brief aan de Galaten had geïntroduceerd (Gal. 6:16). Volgens Paulus is christendom 'universeel Jodendom', waarin de Thora niet wordt afgeschaft (Rom. 7:12) en de zonde niet ontkend (Rom. 7:13-25), maar waarin de wereld door Christus overwonnen is (Rom. 8:31-39).

Vervolgens laat Paulus in Rom. 9-11 zien dat dit 'ware Jodendom' niet tegenover Israël staat, maar daarin geworteld is en dat beiden, kerk en Israël, in de eschatologische toekomst tot hun bestemming zullen komen.

Daarna gaat Paulus nog in op een aantal vragen met betrekking tot de Hellenistisch-Romeinse cultuur. Hoe verhouden christen zich tegenover de overheid? (Rom. 13) Mogen christenen wel of niet vlees eten? Moeten zij bepaalde heilige dagen houden? (Rom. 14-15) Deze laatste twee onderwerpen waren mogelijk discussies tussen Joodse en niet-Joodse christenen, maar het zou ook kunnen dat deze vragen juist leefden onder de niet-Joodse christenen, die vanuit hun achtergrond in de kring van godvrezenden hier al mee bezig waren.

Tot slot vertelt Paulus zijn reisplannen en groet hij vele medewerkers (Rom. 15 en 16). Op weg naar Spanje hoopt hij in Rome langs te komen. Eerst gaat hij echter nog naar Jeruzalem om een collecte aan de moedergemeente daar te brengen. Deze collecte is een gave van een gemeente van heidense afkomst (Korinthe) aan de Joodse moedergemeente (Jeruzalem), die concreet de eenheid en solidariteit binnen de ene kerk moet laten zien: Joden en Grieken zijn samen één in Christus.